ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಜೊತೆಜೊತೆಗೆ ಅಥವಾ ಅವರ ಸುತ್ತ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿದ ಅನೇಕರು ಗಾಂಧೀಜಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಕುರಿತು ಯೋಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರೂ, ಅವರೆಲ್ಲರ ಗುರಿ ಮಾತ್ರ ಭಾರತದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವೇ ಆಗಿತ್ತು.

ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ಗಾಂಧೀ ನಾಯಕತ್ವ ಮೂಡುವುದಕ್ಕಿಂತ ಮೊದಲೂ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನ ತಾತ್ವಿಕ ಗುಂಪುಗಳಿದ್ದವು; ಅವು ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಕಾಲದಲ್ಲೂ ಇದ್ದವು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ: ನೆಹರೂ ಸೋವಿಯೆತ್ ಮಾದರಿಯ ಆಧುನಿಕ ಸಮತಾವಾದಿ ಚಿಂತನೆಯತ್ತ ಒಲಿದವರು; ಗಾಂಧೀಜಿಯ ‘ಹಿಂದ್ ಸ್ವರಾಜ್’ ಥರದ ದೇಶಿ ಚಿಂತನೆಗಳು ಆಧುನಿಕ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಒಗ್ಗುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಭಾವಿಸಿದ್ದವರು. ವಲ್ಲಭಭಾಯಿ ಪಟೇಲ್, ಗಾಂಧೀಜಿಯ ಮಂದ ಮಾರ್ಗ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಗೆ ಹೊಂದಲಾರದೆಂದು ಮೊದಮೊದಲಿಗೆ ಆ ಮಾರ್ಗವನ್ನೇ ಉಪೇಕ್ಷಿಸಿದ್ದವರು. ಸುಭಾಷ್ ಚಂದ್ರ ಬೋಸ್ ಬರಬರುತ್ತಾ ತಮ್ಮದೇ ಆದ ‘ಆಜಾದ್ ಹಿಂದ್ ಫೌಜ್’ ಎಂಬ ಸೇನೆ ಕಟ್ಟಿ, ವಿದೇಶಿ ನೆಲದಲ್ಲಿ ಈ ಸೇನಾಪಡೆಯನ್ನು ಸಂಘಟಿಸಿ ಬ್ರಿಟಿಷರನ್ನು ಸೋಲಿಸಬಹುದೆಂದು ಹೊರಟವರು. ಜಯಪ್ರಕಾಶ್ ನಾರಾಯಣ್, ಆಚಾರ್ಯ ನರೇಂದ್ರದೇವ ಮೊದಲಾದವರು ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ಒಪ್ಪಿದವರು. ಲೋಹಿಯಾ ಸಮಾಜವಾದಿ ಸಿದ್ಧಾಂತವನ್ನು ರೂಪಿಸುತ್ತಿದ್ದವರು. ಅನಂತರ ನರೇಂದ್ರದೇವ, ಜೆ.ಪಿ., ಲೋಹಿಯಾ ಮೊದಲಾದವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನೊಳಗೇ ‘ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ ಸೋಷಲಿಸ್ಟ್ ಪಾರ್ಟಿ’ ಕಟ್ಟಿ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸನ್ನು ಸಮಾಜವಾದಿಯಾಗಿಸಲೆತ್ನಿಸಿದರು.

ಅತ್ತ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟರು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟದ ಜೊತೆಗೆ ಭೂ ಹೋರಾಟವನ್ನೂ ಆರಂಭಿಸಿದ್ದರು. ಈ ನಡುವೆ ಭಗತ್ ಸಿಂಗ್, ಚಂದ್ರಶೇಖರ ಆಜಾದ್ ಥರದ ತೀವ್ರಗಾಮಿ ನಾಯಕರು ಮಾರ್ಕ್ಸ್ ವಾದದ ವರ್ಗ ಸಂಘರ್ಷದಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆಯಿಟ್ಟು ಹೊರಟವರು. ಆದರೂ ತರುಣ ಭಗತ್ ಸಿಂಗ್‌ಗೆ ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜದೊಳಗೇ ಇದ್ದ ಹಲ ಬಗೆಯ ಶತ್ರುಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಕಂಡಿದ್ದರು. ‘ವಸಾಹತುಶಾಹಿಯಷ್ಟೇ ಕೋಮುವಾದವೂ ಭಾರತೀಯರ ದೊಡ್ಡ ಶತ್ರು’ ಎಂದು ಭಗತ್ ಸಿಂಗ್ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯ ಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಬೆಚ್ಚಿ ಬೀಳಿಸಲು ಹಾಗೂ ಜನರನ್ನು ಹೋರಾಟಕ್ಕೆ ಪ್ರಚೋದಿಸಲು ನಾಟಕೀಯ ಘಟನೆಯೊಂದನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಬೇಕೆಂದು ಸೆಂಟ್ರಲ್ ಲೆಜಿಸ್ಲೇಟಿವ್ ಅಸೆಂಬ್ಲಿಯ ಮೇಲೆ ಬಾಂಬ್ ಎಸೆದ ಭಗತ್ ಸಿಂಗರ ಉದ್ದೇಶ ಹಿಂಸೆ ಆಗಿರಲಿಲ್ಲ; ಕೇವಲ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಸರ್ಕಾರವನ್ನು ಹೆದರಿಸುವುದಷ್ಟೇ ಆಗಿತ್ತು. ಜೈಲು ಸೇರುವಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಅವರ ಚಿಂತನೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಬದಲಾವಣೆಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಜೈಲಿನಿಂದ ಗೆಳೆಯನಿಗೆ ಬರೆದ ಪತ್ರದಲ್ಲಿ ಭಗತ್ ಸಿಂಗ್ ‘ರೈತರು ಕೇವಲ ವಿದೇಶೀಯರ ನೊಗದಿಂದ ಬಿಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ, ದೇಶಿ ಜಮೀನ್ದಾರರ, ಬಂಡವಾಳಶಾಹಿಗಳ ನೊಗದಿಂದಲೂ ಬಿಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗಿದೆ’ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ 23ನೆಯ ಎಳೆಯ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಭಗತ್ ಸಿಂಗ್ ಗಲ್ಲಿಗೇರದೆ ಜೈಲಿನಿಂದ ಬಿಡುಗಡೆಯಾಗುವ ಸಂದರ್ಭ ಬಂದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಅವರು ದೊಡ್ಡ ದೇಶಿ ಕಮ್ಯುನಿಸ್ಟ್ ನಾಯಕರಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟವನ್ನು ಇನ್ನೊಂದು ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲೇ ಕೊಂಡೊಯ್ಯುವ ಸಾಧ್ಯತೆಗಳೂ ಇದ್ದವು.

ಮುಂದೆ ಗಾಂಧೀಜಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯ ಜೊತೆಗೇ ಚರಕಾ, ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತಾ ನಿವಾರಣೆ ಗ್ರಾಮೋದ್ಯೋಗಗಳ ಕಾರ್ಯಕ್ರಮವನ್ನು ಬೆಸೆದರು. ಆದರೆ ಈ ಮೂಲಕ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಾಧನೆ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವೆಂದು ತಮಾಷೆ ಮಾಡಿದ್ದ ಲೋಹಿಯಾ, ನೆಹರೂ ಥರದವರು ಕೂಡ ಕ್ರಮೇಣ ಇಂಥ ರಚನಾತ್ಮಕ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳ ರಾಜಕೀಯ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಅರಿತರು. ಇವೆಲ್ಲ ಜನರನ್ನು ಒಗ್ಗೂಡಿಸುವ, ಬದಲಿಸುವ, ಒಟ್ಟಿಗೆ ತರುವ, ಸ್ವಾವಲಂಬಿಯಾಗಿಸುವ ಸಾಧನಗಳು ಎಂಬುದನ್ನೂ ತಿಳಿದರು. ಮತ್ತೊಂದು ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಅಂಬೇಡ್ಕರ್, ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯ ಫಲ ದಲಿತ ಜನಸ್ತೋಮಕ್ಕೆ ದಕ್ಕಬೇಕಾದರೆ, ಮೊದಲು ದಲಿತ ಸಮುದಾಯದ ವಿಮೋಚನೆಯಾಗಬೇಕೆಂದು ಬೌದ್ಧಿಕ ಚಿಂತನೆ–ಹೋರಾಟ–ಕಾರ್ಯಕ್ರಮಗಳ ಸರಣಿಯನ್ನೇ ಶುರು ಮಾಡಿದರು.

ಗಾಂಧೀಜಿ ಅಷ್ಟೊತ್ತಿಗಾಗಲೇ ದೇವಾಲಯ ಪ್ರವೇಶ ಚಳವಳಿ ಶುರು ಮಾಡಿದ್ದರು. ಜಾತಿ ಪದ್ಧತಿ, ಅಸ್ಪೃಶ್ಯತೆಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಸಣ್ಣಮಟ್ಟದ ವಿರೋಧಗಳು ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದವು. ಜಾತಿಪೀಡಿತ ಭಾರತ ಕದಲತೊಡಗಿತ್ತು. ಆ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅನುಭಾವ ಹಾಗೂ ತೀವ್ರ ಅಧ್ಯಾತ್ಮದ ಘಟ್ಟಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟರೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಜಾತಿಯ ಕಟ್ಟುಗಳಿಂದ ಹೊರಬರದ ಭಾರತೀಯರು ಹೊಸ ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಜ್ಞೆಯ ಫಲವಾಗಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯಲ್ಲಿ ತಂತಾವೇ ಭಾಗಿಯಾಗತೊಡಗಿದರು. ಹೀಗೆ ಒಂದು ವಿಶಾಲ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ಭಾಗಿಯಾದ ರೀತಿಯೇ ಜನರು ಜಾತಿಯ ಸಂಕುಚಿತ ಚೌಕಟ್ಟುಗಳಿಂದ ಹೊರಬರುವಂತೆ ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿತು. ಅದುವರೆಗೂ ಜಾತಿ, ಉಪಜಾತಿ, ಧರ್ಮಗಳ ಬಾವಿಗಳಲ್ಲಿ ಕೊಳೆತು ಕಪ್ಪೆಗಳಾಗಿದ್ದ ಭಾರತದ ಜನ ಮೊದಲ ಬಾರಿಗೆ ಇತರ ಜಾತಿಗಳ ಜನರೊಂದಿಗೆ ಒಟ್ಟಾಗಿ ಹೆಜ್ಜೆ ಹಾಕುವ, ಒಟ್ಟಿಗೇ ಕೂತು ಉಣ್ಣುವ, ಒಕ್ಕೊರಲಿನಲ್ಲಿ ಘೋಷಣೆ ಕೂಗುವ ಜಾತ್ಯತೀತ ರೋಮಾಂಚನವನ್ನು ಕಂಡುಕೊಂಡರು. ಪೊಲೀಸರ ಬೇಟೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಹೋರಾಟಗಾರರನ್ನು ಸಾಮಾನ್ಯ ಜನರು ಜಾತಿ, ಧರ್ಮಗಳನ್ನು ಮೀರಿ ತಮ್ಮ ಮನೆಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಕಾಪಾಡಿದರು. ಹಿಂದೂ ಹೋರಾಟಗಾರರನ್ನು ಮುಸ್ಲಿಂರೂ, ಮುಸ್ಲಿಂ ಹೋರಾಟಗಾರರನ್ನು ಹಿಂದೂಗಳೂ ರಕ್ಷಿಸಿದ ಸಾವಿರಾರು ಉದಾಹರಣೆಗಳಿದ್ದವು.

ಸಂಕುಚಿತ ಬುದ್ಧಿಯ ನಾಯಕರು ಹುಟ್ಟು ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದ ಮೂಲಭೂತವಾದ, ಕೋಮುವಾದಗಳ ದಾಳಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾಗಲೊಪ್ಪದ ಸಾಮಾನ್ಯ ಹಿಂದೂಗಳೂ, ಮುಸಲ್ಮಾನರೂ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯನ್ನು ಜೀವಂತವಾಗಿಟ್ಟರು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಚಳವಳಿಯ ಕಾಲದ ಅದ್ಭುತ ಜಾತ್ಯತೀತ ಮನಸ್ಥಿತಿಯನ್ನೇ ಸೂಚಿಸುತ್ತವೆ. ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಕುರಿತ ಚಿಂತನೆ ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷ ಸಮಾನತೆಯ ಪ್ರಶ್ನೆಯೂ ಆಗಿ ಹಬ್ಬತೊಡಗಿದಂತೆ ಲಿಂಗಸಮಾನತೆಯ ಪ್ರಶ್ನೆಯ ಕಡೆಗಿನ ಸಣ್ಣ ಒಲವೂ ಭಾರತದ ವಿದ್ಯಾವಂತ ಸ್ತ್ರೀ–ಪುರುಷ ಲೋಕದೊಳಗೆ ಮೂಡತೊಡಗಿತು. ಆಸ್ತಿ, ಭೂಮಿ, ಸಂಬಂಧ, ಅಧಿಕಾರ, ಪ್ರಭುತ್ವ, ಶಿಕ್ಷಣ ಎಲ್ಲದರ ಕುರಿತೂ ಜನರು ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಜಾಡು